

Загальноновизнано, що ефективне управління підприємством безпосередньо пов'язане саме з управлінням витратами. При цьому, важлива, якщо не основна роль, належить оперативному внутрішньогосподарському управлінню витратами на робочу силу (дзеркальне відображення трудових доходів), з врахуванням норм та обмежень, встановлених в результаті державного та договірної регулювання.

Отже, механізм справедливого розподілу кінцевих результатів праці між найманими працівниками та підприємцями передбачає оперативне внутрішньогосподарське управління витратами на робочу силу, з врахуванням норм та обмежень встановлених в результаті державного та договірної регулювання. А для того щоб управління витратами на робочу силу було дійсно ефективним, перш за все потрібно: 1) знати, що конкретно хочуть одержувати працівники в обмін на свою працю, а це можливо завдяки постійному моніторингу їх потреб та бажань; 2) «прив'язати» їх винагороду до кінцевих результатів праці, зокрема доданої вартості.

Література

1. Закон України «Про колективні договори і угоди»: за станом на 7 вересня 1993р. / Відомості Верховної Ради України. — 1993 р. — № 36., ст. 361
2. Баланда А. Інститут мінімальної заробітної плати: світовий досвід встановлення та проблеми України / А. Баланда, О. Варецька // Україна: аспекти праці. — 2005. — №4. — С. 38—44.
3. Додонов О. Стан та далі підвищення рівня гармонізації законодавчих та нормативних актів з оплати праці в Україні до рівня відповідних актів європейських країн / О. Додонов, В. Кузьменко // Україна: аспекти праці. — 2004. — №7. — С.42—45.
4. Адаптація України у сфері міжнародного оподаткування [Електронний ресурс] / О.С. Боженко, І.О. Поляковська. // Наукові конференції. — Режим доступу до статті: <http://intkonf.org/bohenko-os-polyakovska-io-adaptatsiya-ukrayini-u-sferi-mizhnarodnogo-opodatkuвання>
5. Світовий досвід оподаткування. [Електронний ресурс] / Офіційний портал Міністерства доходів та зборів України. — Режим доступу до матеріалу: <http://minrd.gov.ua/modernizatsiya-dps-ukraini/arkchiv/mijnarodniy-dosvid-rozvitk/svitovui-dosvid/edunvnesok/>
6. Податкова система та шляхи її реформування [Електронний ресурс] / О.Д. Данілов, Н.П. Фліссак. // Library.if.ua.Бібліотека економіста.— Режим доступу до статті.: <http://library.if.ua/books/24.html>

Стаття надійшла до редакції 30.10.2013 р.

УДК 342.5"06/07"(5-191.2+571)

Сацький П. В.,

канд. іст. наук, доцент кафедри політ історії
ДВНЗ КНЕУ імені Вадима Гетьмана

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ ТРУДОВИМИ РЕСУРСАМИ ТЮРКСЬКИХ ДЕРЖАВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті досліджуються процеси державотворення у тюрків періоду раннього Середньовіччя. Вивчаються проблеми економічного забезпечення державотворчих процесів. Аналізуються основні принципи управління трудовими ресурсами в Першому і Другому тюркських каганатах. Також значна увага приділяється дослідженню процесу державного адміністрування виробництва необхідних для держави ресурсів.

В статье исследуются процессы государственного строительства у тюрков периода раннего Средневековья. Изучаются проблемы экономического обеспечения процесса государственного строительства. Анализируются принципы управления трудовыми ресурсами в Первом и Втором тюркском каганатах. Значительное внимание уделяется исследованию процесса государственного администрирования производства необходимых для государства ресурсов.

This article analyzes the process of state-building of the Turks in the early Middle Ages. We study the problem of economic support for the process of state building in the Turks in early Middle Ages. Also, we investigate the principles of human resources management in the First and Second Turkic Khanate. Analyzed state policy management of processes needed to manufacture state resources.

Ключові слова. Період раннього Середньовіччя, каганат, стела Кюль-Тегіна, стела Тоньюкука, номади, виробничі процеси, економічна модель, трудові і матеріальні ресурси, данина, китайські майстри.

Ключевые слова. Период раннего Средневековья, каганат, стела Кюль-Тегина, стела Тоньюкука, номады, производственные процессы, экономическая модель, трудовые и материальные ресурсы, дань, китайские мастера.

Key words. Early Middle Ages, Khanate, monument of Kül-Tehins, monument of Tonyukuks, Nomads, production processes, economic model, human and material resources, a tribute, Chinese masters.

Вступ. Проблема управління трудовими ресурсами на державному рівні мала ключове значення для створення держав та їх стабільного функціонування. Насильницький спосіб був характерний для створення практично будь-якої держави. Не становила виняток і Тюркська державність у період раннього Середньовіччя, яка також виникає в результаті діяльності ватаги на чолі із шадом (полководцем). Вивчення і планування політики сучасної держави в сфері забезпечення умов для раціонального використання трудових ресурсів є доволі складним, зважаючи багаторівневість завдання і наявність численних факторів, які слід враховувати. Тому постає потреба вироблення оптимальних моделей, на основі яких можливо моделювати і відпрацьовувати проекти державної політики в сфері раціонального використання трудових ресурсів країни. Номадичні держави мали доволі просту структуру, оскільки швидко утворювалися і розбудовували свої ключові структури. Також, ці держави управляли доволі численними трудовими ресурсами і глобальними економічними процесами. При цьому, вони мали надзвичайно простий державний устрій. Отже, тюркські держави раннього Середньовіччя дають нам приклад простої моделі для відпрацювання на її основі проєктів раціонального використання трудових ресурсів країни.

Процес утворення держави Другого Тюркського каганату після перебування тюркських племен майже пів століття під владою китайської імперії Тан, добре висвітлено в тюркських рунічних текстах, присвячених принцу Кюль-Тегіну і раднику кагана Тоньюкуку. Версію, викладену в тюркських текстах підтверджують і китайські хроніки, які переклав Н. Бічурін. У свою чергу, Н. Бічурін, у своєму дослідженні китайських історичних хронік, переказує легенду про виникнення Першого Тюркського каганату. Згідно із переказом за Н. Бічуріним, тюрки перебували в горах Алтаю, будучи ковалями у племен жужанів, але підняли проти них повстання і перемогли та створили свій каганат [2, 221]. Перший Тюркський каганат охоплював за площею майже увесь степовий простір Євразії. У стелі, присвяченій Кюль-Тегіну, присутнє посилання на досвід державотворення часів Першого Тюркського каганату, міфічні часи перших каганів Буминя та Істемі. Про цих каганів сказано, що вони, створюючи свою державу, здійснювали військові операції проти всіх своїх сусідів, «змушуючи їх до миру». Тому, як нам очевидно із джерел, тюркська державність виникала в результаті систематичних військових операцій та загарбань. Відповідний процес державотворення потребував економічного забезпечення. Отже, тюркські володарі ключовим напрямком своєї діяльності мали організацію господарського життя підвладних їм народів.

Метою дослідження, здійсненого в статті, є розкрити механізм створення моделі організації і управління виробничими процесами в тюркських державах раннього Середньовіччя та проаналізувати ступінь ефективності її функціонування.

Проблему господарського життя тюрків раннього Середньовіччя досліджували А. Бернштам [3], Садрі Максуді Арсал [10], С. Кляшторний [4], А. Хазанов [11] та ряд інших дослідників соціального життя тюркських народів і номадів загалом. Ці дослідження мають, здебільшого, широко соціальний характер, часто, етнографічний характер. Дослідники номадизму як явища, здебільшого, звертали увагу на проблему співіснування, у тому числі й господарського, між номадами і осілими державами та народами. Але потребує дослідження проблема ролі і місця організації і управління номадичною державою глобальними процесами організації і поділу праці. Адже основні прийоми і методи державної організації виробничих процесів від номадів було запозичено сусідніми державами і успішно адаптовано на своєму ґрунті.

Початком тюркської державності, зокрема, Другого Тюркського каганату наприкінці VIII ст., була ватага, яка від початку свого створення знаходилась на самозабезпеченні, харчуючись за рахунок полювання. То ж її господарське життя носило примітивний характер. На противагу цій ватазі у відповідний період тюрки проживали у горах і містах, як нам вказує стела Кюль-Тегіна. Основним заняттям у містах була торгівля, а у горах вертикальне кочове скотарство і ковальство. Дані господарські заняття були більш складними і організованими ніж полювання у степах, але люди із гір і міст направлялися і приставали до ватаги шада. Очевидно, що ці люди становили соціальну категорію, якою рухали авантюрні покликання. Таких людей було доволі у гірських районах і містах, як нам вказує стела Кюль-Тегіна, загін тюркського ватажка, що згодом прийме титул кагана під іменем Більге (Мудрий), спочатку становив 17 (27 за Радловим) осіб, далі зріс до 70, а потім до 700. Зрештою, як алегорично говорить стела, їх вороги стали як вівці, а тюрки як вовки [9, с. 19; 7, с. 37; 6, с. 66-67]. Примітивного мисливського господарства, яким займалися самостійно воїни і управляли їх воєначальники, наприкінці VII ст. було досить для того щоб покласти початок державності. Очевидно, ефективність на початковому етапі державотворення такої економічної моделі обумовлювалась сильними традиціями на яких базувалась дисципліна спільноти.

Водночас, стела Тоньюкука нам вказує, що заняття полюванням у степах було тимчасовим і носило лише вимушений характер, більше того, у тексті стели дається порівняння між незгодами часів проживання у степах і полювання і досягненнями організованої кочової спільноти із великим поголів'ям худоби як успішний шлях, здійснений шадом, який в результаті успішної діяльності стає каганом [8, с. 65]. Головною позитивною характеристикою кагана і його ватаги подається те, що її учасники стали «подібні до вовка, а їх вороги подібні до овець». Відповідно, головним завданням цього утворення була війна. Приставати до такого утворення могли лише ті кому було тісно у спільноті міст і гір, але мали бажання само реалізуватися. Про період напередодні відновлення Більге-каганом Тюркського каганату нам відомо як про занепад Китаю і втрату ним можливостей здійснювати звичну політику щодо Степу, а також про кризу адміністрування із Танської держави господарських і соціальних процесів у степових адміністративних одиницях імперії. Тому для тюрків, які пішли за шадом, майбутнім каганом, стало можливим почати перебирати на себе функції танської влади у регіоні, зокрема і контроль над торгівельними шляхами, під'їзними шляхами до міст тощо. Отже, китайська влада втрачає можливість своїми силами і дипломатичними можливостями забезпечувати контроль караванними шляхами. Тому тюркським ватажком здійснюється руйнування інфраструктури китайської держави по контролю над економічними процесами в

Степу. Відповідно, зміцнюючи свій контроль над економічними процесами в Степу, тюрки отримали потребу самозабезпечення ресурсами. Адже самі організовані у загони тюрки мали лише військові ресурси, які були придатними для вилучення всіх інших ресурсів насильницьким шляхом.

Ці ресурси, необхідні для повноцінного і самодостатнього існування тюркського державного організму, здобувалися шляхом підкорення тюркськими каганами кочових народів. У даному разі слід вияснити що включає поняття кочового народу. Авторитетні дослідники номадизму як явища стверджують, що номади не схильні до утворення держав і не прагнуть до високого ступеня самоорганізації і організовуються лише під тиском зовнішніх обставин [1, с. 23]. Відповідні обставини племенам кочових скотарів створювали кагани і беки зі своїми ватагами (дружинами). Фактично, народи змушені були підкорюватися тюркському каганові і той призначав над ними начальників із числа своїх родичів або визнавав племінну аристократію тих народів над ними за умови лояльності до своєї влади. При тому, лояльність далеко не завжди дотримувалась, так, наприклад, стела Кюль-Тегіна містить згадку про тюрка, який був на чолі народу, підвладного тюркському каганові, і не розумів своєї вигоди, вочевидь, від лояльності до кагана [9, с. 21; 7, с. 38; 6, с. 68]. Також, військова діяльність, яка була основною для тюркського кагана, була спрямованою на «умиротворення» народів ойкумени, тобто, на змушення їх підкорятися владі кагана.

Відповідно, тюркська держава, підкорюючи народи, отримувала собі у володіння значні трудові і матеріальні ресурси, якими мала повноваження на правах переможця управляти. Щоправда, слід відзначити, що відповідні повноваження вона мала безроздільними за екстремальних ситуацій, як то під час війни. Екстремальність ситуації визначав каган і він же приймав господарські рішення, в яких від нього потрібно було застосування його безроздільного адміністративного ресурсу. Каган мав право повного розпоряджання трудовими ресурсами і майном підвладних йому народів. Також, він застосовував, здебільшого, апарат примусу. Тому перекочування номадів часто зумовлювалися не економічними потребами, а політичними рішеннями володарів.

Як вже згадувалось, військові операції, які здійснювалися каганами, мали на меті примусити навколишні народи до миру, тобто, підкорити собі та завдяки наявній у них військовій силі здійснювати контроль над виробничими процесами підвладних їм народів. Відповідно, за успішного створення каганату і підкорення народів Степу каганатом народ табгач (китайці, Китайська імперія) сплачували такому каганатові данину. Фактично, через сплату данини Китайська держава забезпечувала стабільні відносини із каганатом і, відповідно, вибудовувала стабільні відносини із усіма народами Степу, які межували із нею. Тому підтримка із китайського боку найбільш сильного каганату забезпечувала економію на військовій політиці, оскільки завдяки данині дипломатичні заходи щодо найсильнішого каганату давали можливість уникати військового впливу на сусідні номадичні держави. По-суті, політика каганів була спрямованою на підтримання миру і стабільності у ойкумені номадів, але її стабільно здійснювати було не можливо, оскільки в середині каганату часто відбувалися заколоти підвладних каганів та беків, під управлінням яких знаходилися цілі народи.

Окремого аналізу потребує проблема джерел трудових ресурсів тюркських держав раннього Середньовіччя. Важливим джерелом трудових ресурсів, які експлуатували тюркські кагани, у політичному і економічному значенні, були китайські майстри. Про це нам дають відомості тюркські рунічні писемні джерела. Ці майстри виконували ексклюзивні роботи. Так, китайськими майстрами здійснювалося виготовлення меморіальних стел на замовлення каганів, при тому, відповідальність за правильність передачі змісту текстів несли китайські

імператори, про що нам каже стела Кюль-Тегіна [9, с. 40; 7, с. 35]. Даний факт для нас має велике значення, оскільки говорить про превалювання економіки над політикою у відносинах між номадичними державами та Китайською імперією.

Традиційно, китайські володарі прагнули до контролю політичного життя номадів всіма доступними засобами, не гребуючи політичними інтригами та провокуванням заколотів й міжусобиць в суспільстві тюрків, про що нам також каже стела Кюль-Тегіна [9, с. 18; 7, с. 36-37; 6, с. 65]. То ж, виникає питання мотивації тюркських володарів покладатися на китайських майстрів у правильності передачі змісту слів кагана. Очевидно, що китайські майстри виконували свою роботу як професіонали, котрі були поза політикою і на них створювалась база безперервності міжнародних відносин. Тобто, сторони поклалися на порядність і добросовісність сторін. Китайська сторона була зацікавленою у передбачуваності політики номадів, політика яких була передбачуваною лише коли із ними підтримувалися на постійній основі політичні і, особливо, економічні зв'язки із китайської сторони.

Про це нам говорять джерела, зокрема, стела Кюль-Тегіна, де ідеться про агресивну позицію Китаю щодо номадів, які перекочували із традиційних, встановлених Танською династією місць для проживання для підвладних їм номадів [9, с. 19; 7, с. 37; 6, с. 66]. Згодом, дана акція номадів мала наслідком створення Другого Тюркського каганату. Місця постійного кочування для тюрків було визначено Танською династією для різних племінних союзів після розпаду 638 р. Західно-тюркського кагану, а 652 р. Східно-тюркського [5, с. 13]. Відповідні адміністративні одиниці Танської імперії регулярно повставали проти китайської влади і були не стабільними, але вони не могли відокремитися від китайської імперії та створити свої каганати (суверенні державні утворення). Лише відкочувавши із території Танської імперії тюрки отримали можливість закласти початок свого каганату. Отже, китайці відчували межу можливості свого абсолютного контролю над тюрками і тому намагалися вибудовувати із ними відносини на економічній основі. Це була сплата данини, а також, надання підтримки майстрами. Майстри фіксували наявне становище в Тюркському каганаті на кам'яних стелах, тим самим, китайська сторона готова була визнавати повний суверенітет тюркської держави і, саме головне, всі підстави для того, які виводилися історично на основі тексту, вибитого на стелі. Отже, китайські майстри були, свого роду, фіксаторами наявного політичного становища взаємного нейтралітету і тим самим ними створювалися умови для обміну товарами і послугами. Тому відносини між китайцями і номадами ставали передбачуваними і прогнозованими, оскільки обмін відбувався за принципом надання на принципах взаємності товарів і послуг, яких не було у іншого народу.

Військовий характер економіки тюркських держав обумовлював потребу забезпечення її самодостатності, автаркії. Потреба у повному самозабезпеченні держави ресурсами визначали основне заняття каганів і беків, а саме збирання данини із підвладних народів та китайської держави. Відповідно, держава здійснювала управління виробничими процесами в каганаті через розбудову та управління військовою силою.

Створення самодостатньої економіки і було метою каганів, які розбудовували державність, про що вказує стела Кюль-Тегіна, оскільки тоді каганат був незалежним, у тому числі і від данини від Китайської імперії [9, с. 38; 7, с. 34]. Відповідно, економічна залежність каганату давала можливість китайцям активно втручатися в систему державного управління каганату і вибивала економічну базу у кагана і беків, руйнуючи основи каганату. Так, за часів імперії Тан 630 р. китайськими військами було розгромлено Східно-Тюркський каганат і занепадає Західно-Тюркський і в середовищі номадів виникає хаос, який впорядковує Танська імперія, встановлюючи свою адміністративну систему в середовищі но-

мадів та безпосередньо, завдяки військовій силі, управляючи номадичними народами [5, с. 12-13]. Тут на себе звертає увагу військове управління із китайської сторони номадами, оскільки військові залоги перебували лише в містах і охороняли торгівельні шляхи. Тобто, китайцями було взято під свій контроль караванну торгівлю, надходження від якої становила значну частину доходів каганів, що робило її незалежною політично. Але військова економіка номадів продовжувала функціонувати і головним джерелом утримання адміністративно та військової влади у номадів завжди залишалося кочове скотарство, надходження від якого складали мінімум, необхідний для функціонування номадичної держави.

Характерною особливістю тюркської держави в управлінні трудовими ресурсами було те, що ці ресурси були нерозривними із головним засобом виробництва-пасовищами. Адже тюркські шади й кагани брали під свою владу вже готові господарські комплекси, якими були общини номадичних племен і здійснювали ними управління. Тому управління тюркськими беками і каганами підвладними народами, фактично, було інвестуванням управлінського капіталу, який був наявний у вождів та їхніх дружин, в майбутню державність, що мала постати на економічній базі виробничих общин. Тож кагани і беки не втручалися у форму організації виробничого процесу, але брали на себе компетенцію здійснювати переміщення народів за наявності такої потреби. Відповідно, тюркський володар здійснював вилучення ресурсів у підвладних йому народів і оберігав ті народи від зовнішнього втручання та процес експлуатації ними ресурсів пасовищ.

Економіка номадів мала ряд характерних особливостей, зокрема, вона давала можливість швидко накопичувати значні ресурси завдяки швидкому розмноженню культивованих тварин, а також відсутності потреби побудови сховищ для накопичення і зберігання ресурсів. Крім того, накопичувані номадами ресурси не потребували особливих умов зберігання, на відміну від зібраного землеробами врожаю і тому не було потреби у відокремленні особливої спеціальності для забезпечення зберігання. Також ресурс номадів був дуже зручний у транспортуванні за будь-яких умов, будь-то потреба транспортування для його продажу, пошуку більш сприятливих умов для культивування тварин чи за безпеки для номадичної общини (народу). Тому економіка номадів була значно більш динамічною ніж економіка землеробських народів, а завдяки своїй концентрації і монополізації вона потребувала постійного вдосконалення управлінських прийомів. І ті управлінські прийоми були завжди обумовленими потребами збереження головного виробничого ресурсу-пасовищ. Тому тюркські кагани постійно мали забезпечувати належні умови господарської діяльності для підвладних їм народів і з тією метою вони поширювали на інші народи принципи соціальної організації, які були зручними для них, а саме, забезпечували умови для забезпечення економічного базису існування їхньої орди. З метою облаштування народів тюркські кагани встановлювали над ними своїх намісників, які називалися шадами і ягбу. Саме ці намісники встановлювали необхідні для каганів принципи організації підвладних народів, будучи, фактично, над ними представниками кагана.

Особливістю правової системи тюркських держав раннього Середньовіччя було наявність лише права володіння і користування такими ресурсами як пасовища, водні та лісові ресурси, а також гірські ресурси. Режим володіння і користування встановлювався і регламентувався каганами, беками та посадовими особами кагана. І саме ці ресурси були основними засобами виробництва в економіці номадичних держав, а тому відсутність фактичного права на володіння виробничими ресурсами обумовлювала їх одержавлення і командно-адміністративний характер економіки. Оскільки кагани зі своїми дружинами ті ресурси здобували та захищали то вони за собою закріплювали право визначати режим їх використання. Відповідно, вони за собою зберігали право визначати правовий режим для основ-

них трудових ресурсів, які забезпечували експлуатацію номадичними народами тих природних ресурсів.

Висновки. Тюрки наприкінці VII ст., почавши вибудовувати економічну модель своєї держави із примітивного полювання силами воїнів, відчувши надалі потребу в більшій кількості ресурсів і виступили організуючою силою для масштабного виробничого процесу кочових скотарів, що виявлялось у «впорядкуванні» ними народів. «Впорядкування» полягало у встановленні над народами влади ставлеників тюркських каганів, які здійснювали нагляд за підвладними народами та мобілізували їх ресурси для потреб каганату. Тюрки військовим шляхом створили своєрідні умови мирного співіснування для кочових народів Степу і для раціонального користування ресурсами пасовищ, водними ресурсами тощо. Водночас, вони проводили політику «примушення до миру» сусідніх народів, чим забезпечували умови для злагодженого заняття виробничими процесами племена номадів, які опинилися під їхньою владою. Також, своїми військовими операціями і встановленням відносин із сусідніми народами та державами, особливе місце тут займали відносини із китайцями, створило передумови для формування глобального світового ринку та розподілу праці.

Політика тюркських володарів, спрямована на створення єдиного політичного в економічного простору в ландшафтній зоні степів Євразії та прилеглих до неї держав і народів, заклала основи глобального поділу праці. Вивчаючи політику тюркських каганів і беків по управлінню трудовими ресурсами підвладних народів, з'являється змога виробляти практичні моделі застосування теоретичних розробок у сфері дослідження передумов глобальних процесів економічної інтеграції.

Література

1. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В. В. Сочинения / Бартольд В. В. — У 9 тт. — Т. 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. — М.: Издательство «Наука», 1968. — 759 с.
2. Бичурин Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Бичурин Н. Я. (Иакинф) — У 3 тт. — Т. 1. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1950. — 381 с.
3. Бернштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрков VI-VIII. Восточно-тюркский каганат и кыргызы / Бернштам А. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946. — 208 с.
4. Кляшторный С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / Кляшторный С. — С-Пб.: «Наука», 2006. — 591 с.
5. Малявкин А. Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Тексты и исследования / Малявкин А. Г. — Новосибирск: «Наука», Сибирское отделение, 1989. — 432 с.
6. Меліоранскій П. М. Памятникъвъ честь Кюль-Тегина съ двумя таблицами надписей / Меліоранскій П. М. — С-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи наукъ, 1899. — 144 с.
7. Памятник в честь Кюль-Тегина // Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / Малов С. Е. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. — 452 с. — С. 17—55.
8. Памятник в честь Тоньюкука // Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования / Малов С. Е. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. — 452 с. — С. 56-73.
9. Радловъ В. В., Меліоранскій П. М. Сборникъ трудовъ орхонской экспедиціи. IV: Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдам / Радловъ В. В., Меліоранскій П. М. — С-Пб, 1897. — 33 с.
10. Садри Максуди Арсал Тюркская история и право / Садри Максуди Арсал. — Казань: Издательство «Фэн», 2002. — 412 с.
11. Хазанов А. М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп. / Хазанов А. М. — Алматы: Дайк-Пресс, 2002. — 604 с.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2013 р.